

LEGAL CHARACTERISTICS OF THE EDUCATIONAL MEASURES CONTAINED IN THE LAW FOR COMBATING ANTISOCIAL DEMEANORS OF MINORS AND JUVENILES

Chief assistant professor Svetlin Antonov, PhD

University of Ruse, Law Faculty

Department of Criminal Law

e-mail: spantonov@uni-ruse.bg

***Abstract:** The educational measures have existed as a legal institute for 60 years. Their application brings up various questions in terms of practical application and enforcement as well as their theoretical clarification. This report reviews some of the most-important problems of the educational measures – kinds of measures, their content, enforcement, and their effectiveness as alternative to the criminal liability, etc.. The problem at hand is extremely relevant, as minors and juveniles delinquents are always object of special attention and the legal framework is about to be updated to conform to the modern social attitudes and tendencies in treating this category of persons.*

***Keywords:** educational measures, crime, punishment, minor and juvenile delinquents, prevention.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Възпитателните мерки са приложими към малолетни и непълнолетни лица, а тяхната детайлна уредба се съдържа в Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН). Те са единственото средство за въздействие спрямо малолетните и наказателнонеотговорните непълнолетни – това е единствената възможност за ответна реакция ако те извършат деяние, което от обективна страна съответства на състав на престъпление или административно нарушение.

Основанията за тяхното налагане са извършване на три групи деяния: престъпления¹⁰⁴, административни нарушения¹⁰⁵ и противообществени прояви¹⁰⁶. По правило възпитателните мерки се налагат от несъдебни органи – местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Съдът ги налага по изключение, освен в случаите на двете най-тежки мерки – тяхното прилагане е изключително негово правомощие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В чл. 49а, т. 2 от ЗБППМН е дадено легалното определение за възпитателна мярка – тя е алтернативна на наказанието мярка за възпитателно въздействие спрямо малолетен или непълнолетен, извършил противообществена проява, и непълнолетен, освободен от наказателна отговорност по чл. 61 от Наказателния кодекс (НК), и се налага с цел преодоляване на отклоненията в поведението, предотвратяване на бъдещи нарушения и интеграция в обществото. Въпреки забележките, които могат да се отправят към законодателя, за липсата на прецизност в тази дефиниция, тя изяснява категорично два много важни въпроса: тези мерки винаги са алтернатива на наказанието – т. е. нямат санкционен характер; тяхната цел се свежда единствено до личната превенция – насочени са изцяло към лицето, спрямо което се реализират.

¹⁰⁴ Възможни са два вида хипотези: извършване на общественоопасно деяние (обективната страна от състава на престъплението) – чл. 31, ал. 3 и чл. 32, ал. 2 от НК; извършване на престъпление – чл. 61, чл. 64 и чл. 78а, ал. 6 от НК.

¹⁰⁵ За непълнолетните, които са навършили 16 години, когато са могли да разбират свойството и значението на извършеното нарушение и да ръководят постъпките си.

¹⁰⁶ Противообществената проява е терминът с най-широко значение от използваните. В тази част обаче той се използва за означаване на деяния, които не са престъпления и административни нарушения, но нарушават други обществени норми.

Възпитателните мерки се налагат винаги вместо наказание, докато наред с наказанието се възлагат възпитателни грижи. Последните са уредени в чл. 67 и чл. 73 от НК. Възпитателните грижи нямат своята легална определеност и реално могат да придобият много по-широко съдържание и форми на въздействие от възпитателните мерки, които са изчерпателно изброени в ЗБППМН, като в него е регламентиран и редът за тяхното налагане и изпълнение.¹⁰⁷ Различия съществуват в субектите, които ги реализират, лицата, към които се прилагат, както и в последиците при евентуалното им неизпълнение.¹⁰⁸

Видове възпитателни мерки

В чл. 13, ал. 1 от ЗБППМН са изчерпателно изброени възпитателните мерки, които могат да се наложат на малолетните и непълнолетните. Те са общо тринадесет: предупреждение; задължаване да се извини на пострадалия; задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението; поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, със задължение за полагане на засилени грижи; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател; забрана на непълнолетния да посещава определени места и заведения; забрана на непълнолетния да се среща и да установява контакти с определени лица; забрана на непълнолетния да напуска настоящия си адрес; задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности; задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото; настаняване в социално-педагогически интернат; предупреждаване за настаняване във възпитателно училище-интернат с изпитателен срок до шест месеца; настаняване във възпитателно училище-интернат.

Според своето съдържание възпитателните мерки могат да бъдат обособени в следните групи:

- **мерки за подкрепа/въздействие:** задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението; поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, със задължение за полагане на засилени грижи; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател;

- **мерки за контрол:** забрана на непълнолетния да посещава определени места и заведения; забрана на непълнолетния да се среща и да установява контакти с определени лица; забрана на непълнолетния да напуска настоящия си адрес;

- **възстановителни мерки:** задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности; задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото;

- **смесени:** настаняване в социално-педагогически интернат; настаняване във възпитателно училище-интернат; с известни уговорки към тази група принадлежи и мярката предупреждаване за настаняване във възпитателно училище-интернат с изпитателен срок до шест месеца.

Възпитателната мярка „предупреждение“ не може да бъде включена в нито една от посочените групи, тъй като не притежава необходимото за това съдържание. Под сериозно съмнение би могло да се постави постигането на определен превантивен резултат с нейното налагане, особено като се вземе предвид характерното за този етап от развитието на личността лекомислие, увлечение, подражание и т.н. Обикновено мерки или наказания с подобно съдържание постигат целения ефект при доста по-зрели личности, които могат пълноценно да осмислят и разберат тяхното значение и функции и да им дадат правилна социална (житейска) оценка. Само на тази основа може да се очаква промяна в мисленето и поведението на личността. За малолетните и непълнолетните това е много по-трудно постижим резултат, а до него трудно се стига без съответната подкрепа. Това навежда към заключението, че самостоятелното налагане на предупреждението едва ли би могло да

¹⁰⁷ НК предвижда, че редът и начинът за прилагане на възпитателните грижи се уреждат със закон, но такъв закон все още не е приет от Народното събрание.

¹⁰⁸ В този смисъл и Груев, Л. Санкционната система по българското наказателно право, С., 1997, с.96 и сл.

постигне желаните цели и остава възможността самата процедура по неговото определяне да способства за това. От друга страна, прилагането му винаги наред с други възпитателни мерки на практика обезсмисля неговото съществуване, тъй като тяхното реализиране е недвусмислено и реално предупреждение.

Възпитателната мярка „задължаване да се извини на пострадалия“ има изцяло етичен характер, въпреки че се определя и като възстановителна.¹⁰⁹ За да постигне извинението нужния ефект, трябва да са налице най-малко следните два елемента: осъзнаване на грешката и съжаление за извършеното – от страна на поднасящия извинението; проявяване на разбиране и готовност да се прости извършеното – от страна на пострадалия. Само в своята кумулативна даденост те могат да произведат своето действие и да допринесат за постигане на превантивен резултат. Когато обаче извинението е направено принудително – като наложено задължение от административен или съдебен орган, то губи почти изцяло своето значение и сила. Типично за етичните категории и норми е обстоятелството, че нямат принудителен характер. Те съществуват и се възпроизвеждат по волята на самите си адресати, а спазването им е в резултат на осъзнатата потребност и желание на отделната личност. Това ме кара да мисля, че наличието на такава мярка следва да бъде преосмислено.

Възпитателните мерки в системата на охранителните мерки

Законовата регламентация на системата от възпитателните мерки позволява да се възприеме характерната за системата от наказанията подредба, а именно – че са подредени по тяхната тежест. Доводи за това могат да се почерпят както от съдържанието на отделните мерки, така и от съотношението помежду им (особено между първите и последните). Допълнителни аргументи могат да се извлекат от правилата за определяне на броя и вида на възпитателните мерки – преди всичко характера и тежестта на деянието, мотивите и обстоятелствата, при които е извършено, направен ли е опит за отстраняване на причинените вреди, цялостното поведение на извършителя и налагани мерки и наказания. В тази посока е и предвидената възможност при неизпълнение на възпитателна мярка, да се образува ново възпитателно дело и да се наложи по-тежка мярка.

Всичко това неизбежно се отразява при индивидуализиране на възпитателните мерки от прилагания орган. Традиционно при първо или нетежко деяние се налага някоя от първите мерки. Следващите мерки от каталога влизат в действие при последващи или по-тежки прояви. Съчетанието от мерки обикновено се среща при едновременното наличие на посочените критерии. Двете най-тежки мерки – настаняване в СПИ и ВУИ, се прилагат единствено в крайни случаи – когато по-леките мерки не са се оказали достатъчни и за нормалното възпитание на малолетните и непълнолетните няма подходяща социална среда.

Когато се разгледа съдържанието на някои от възпитателните мерки се вижда, че те съответстват на съдържанието на наказания, изрично уредени в НК. Предвидените мерки в чл. 13, ал. 1, т. 6-10 от ЗБППМН имат идентично съдържание, с това на някои от пробационните мерки, а именно посочените в чл. 42а, ал. 2, т. 3 и т. 6 от НК.¹¹⁰ Известна прилика се наблюдава между мерките в чл. 13, ал. 1, т. 3 и т. 5 от ЗБППМН и чл. 42а, ал. 2, т. 2 и т. 4 от НК. Не са толкова съществени различията между наказанието лишаване от свобода, изтърпявано в поправителен дом и настаняването във ВУИ. Това означава, че е налице взаимно проникване между наказанията и възпитателните мерки. Трябва изрично да се подчертае, че усъвършенстването на наказателната система предполага ограничаване на репресията и засилване на превъзпитанието и реинтеграцията, с което лесно се оправдава наличието на мерки, непритежаващи наказателен характер в съдържанието на отделни

¹⁰⁹ Вж. Чл. 12, ал. 2, т. 1 от проекта на Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица.

Тя не е възстановителна мярка, защото възстановяването предполага предприемане на действия за реалното отстраняване на причинения с деянието неблагоприятен резултат, а не това да почива на презумпции или фикции. По този начин възстановителен елемент може да се постигне единствено при нанесена обида и клевета, а съдържанието на термина „пострадал“ е много по-широко.

¹¹⁰ Така и Шопова, П. Пробацията. Наказателно-правен и криминологичен анализ, Русе, 2006, 52-53.

наказания, но обратната тенденция не може да бъде подкрепена. Съществуването на възпитателни мерки с репресивен елемент в съдържанието си и подчертано принудителен характер не може да бъде споделено. На практика с освобождаване от наказателна отговорност или от изтърпяване на наложено наказание, и налагане на възпитателни мерки, лицето бива третирано с аналогични по своето естество мерки.

Особената същност на възпитателните мерки изключва наличието в съдържанието им на наказателни елементи.¹¹¹ Възпитателните мерки не притежават репресивен характер и не са възмездие за извършеното противообществено деяние. По правило те не би трябвало да притежават и принудителни белези, но пълното изключване на тази характеристика е почти невъзможно. Затова при мерките, които разкриват такива признаци, те трябва да бъдат ограничени в максимална степен.¹¹² Целта им е да подпомогнат малолетните и непълнолетните лица да изградят положителни личностни качества, положителни модели и стратегии на поведение, с което да избегнат бъдещи прояви в отклонение от съществуващите норми в обществото. Казано по друг начин – те целят подобряване протичането на процесите на възпитание и социализация при тази категория лица.

Необходимо е освобождаването от наказателна и административна отговорност, от налагане и изтърпяване на наказание да е пълно – прилаганите мерки не трябва да разкриват основните признаци на санкциите. Това е дълбоко погрешно и налага преосмисляне политиката по прилагане на възпитателните мерки. Възможните подходи са два – съществено изменение на ЗБППМН или приемане на изцяло нов закон. Независимо кой от тях ще бъде предпочетен, мерките, разкриващи посочените признаци трябва да отпаднат, като могат да се разработят и нови, за да се разшири каталога от такива с възпитателен характер.

Ако с прилагането на възпитателните мерки се търси и някакъв санкционен ефект, то той може да бъде постигнат по пътя на ограниченото прилагане на репресия – чрез наказания с преобладаващ възпитателен елемент и ограничен репресивен. Друга е обаче идеята и ролята на тези мерки – не да бъдат олекотено наказание, а да бъдат негова алтернатива, която не притежава наказателни, а има изцяло социализиращи и възпитателни функции. С други думи, резултатът, който целим не е да наказваме лицето, за да не извърши други подобни прояви, а да му се въздейства по начин, който позволява промяна в потребностите, ценностите, нагласите, формите на социална реализация и т.н. По този начин ще се променят моделите на поведение, а нуждата от рестрикции ще отпадне от самосебе си.

Всичко това показва недвусмислено, че между законовата регламентация на наказанията в НК и тази на възпитателните мерки в ЗБППМН има много съществени прилики, което в определени случаи затруднява разграничението на тези два института.

Принудителната административна мярка (ПАМ) е външно (физическо или психическо) въздействие върху съзнанието и поведението на адресатите на правните норми. Реализирането им е в компетенцията на държавни или обществени органи. За да се приложат ПАМ е достатъчно поведението на субекта да е обективно противоправно – изискване за вина при тях не се поставя. Един от видовете ПАМ – превантивните, могат да се прилагат и когато изобщо липсва извършено правонарушение. Това е допустимо ако съществува достатъчно висока степен на вероятност от извършване на такова, а тяхната насоченост трябва да е към препятстване на тази непосредствена опасност. Понякога използването на ПАМ, въпреки че се осъществява без съгласието на лицето и засяга неговите лични интереси, е насочено към постигане на резултат, който е полезен за него. С прилагането на ПАМ основната цел е да се противодейства на състоянието на реална застрашеност или непосредствено нарушение на правните норми. Затова целта им е ясна и конкретна – да се изпълни нормативното предписание от определено лице. Постигането на генерална превенция е възможно, но непряко целена тяхна последица. Продължителността на ПАМ

¹¹¹ Така и Стойнов, А. Наказателно право, обща част, С., 1999, с.386.

¹¹² Според И. Ненов те са проява на особени грижи за правилното физическо, интелектуално и морално развитие на съответните лица, незасягащи техните права – вж. Ненов, И. Наказателно право на РБ – обща част, С., 1992, с.235.

зависи преди всичко от поведението на правонарушителя – колкото по-рано лицето приведе поведението си в съответствие с дължимото, толкова по-рано ще отпаднат и ограниченията, включени в тях. ПАМ и юридическите санкции могат да се прилагат едновременно.¹¹³

Тази кратка характеристика на ПАМ показва, че са налице множество прилики между тях и възпитателните мерки. Пълна тъждественост не е налице, но всички посочени характеристики, които определят облика на ПАМ, се наблюдават и при възпитателните мерки.

Безспорно е, че възпитателните мерки са охранителни мерки, но съвсем резонно се повдига въпросът – дали те са самостоятелен вид охранителни мерки или принадлежат към някой от другите съществуващи видове. Горезложеното илюстрира наличието на признаци, присъщи на санкциите и ПАМ при възпитателните мерки, което е напълно разбираемо – предвид родовата им определеност. По-важното е, че приликите са значителни, а същевременно липсват достатъчно самостоятелни признаци, които да обосноват наличието на такава група мерки. Към този момент тяхната правна уредба разкрива най-висока степен на сходство с ПАМ, което дава основание да бъдат причислени към тази група охранителни мерки.

Изводът за принадлежност на възпитателните мерки към ПАМ се подкрепя от наличието на множество административни по своя характер норми в ЗБПМН.¹¹⁴ Това обстоятелство също насочва към извода, че предвидените в този нормативен акт мерки имат административен характер.¹¹⁵ Без никакво съмнение такива са мерките спрямо родителите или лицата, които ги заместват, предвидени в чл. 15 от ЗБПМН.¹¹⁶

Обособяването на възпитателните мерки в отделен вид охранителни мерки ще е възможно, на първо място, ако се положат нужните усилия, за да се премахне репресивният и се ограничи принудителният им характер – принудата може да бъде само косвен техен признак. На второ място, деянието не трябва да има водещо значение за тяхното определяне – да не се търси непременно съответствие с неговата тежест. Значението му трябва да е дотолкова, доколкото в него са изразени определени личностни особености. На трето място, възпитателните мерки е необходимо да бъдат изцяло съобразени с личността на деца – нейното просоциално формиране, както и да са реално ограничени във времето, за да не продължават твърде дълго поради „установена“ трайна склонност към девиации в поведението. На четвърто място, при определянето им следва да се задълбочи изследването на личностните характеристики – социални, психически и биологични. Използването на такъв подход ще спомогне за тяхното превръщане в самостоятелен вид охранителни мерки, притежаващи собствено място в тази система.

Приложение на възпитателните мерки

По данни на Националния статистически институт за 2016г. на територията на Република България са наложени общо 7495 възпитателни мерки. Те са наложени на 5567 лица, което показва съотношение от 1,35 на мерките спрямо лицата. Това означава, че на всяко трето малолетно или непълнолетно лице е налагана повече от една мярка.

На база честота си на налагане, възпитателните мерки имат следната подредба: предупреждение – 40,6%; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател – 22%; поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, със задължение за полагане на засилени грижи – 12,9%; задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението – 9,6%; задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото и предупреждаване за настаняване във възпитателно училище-интернат с изпитателен срок до шест месеца – по 4%. Всички останали мерки намират силно ограничено приложение.

¹¹³ Вж. повече Лазаров, К. Принудителни административни мерки, С., 1981.

¹¹⁴ Такава позиция застъпва и Маргаритова-Вучкова, С. Възпитателни мерки за малолетни и непълнолетни правонарушители, С., 2011, 31-43.

¹¹⁵ Те се определят по такъв начин и от Маргаритова-Вучкова, С. Цит. съч., 43-49.

¹¹⁶ Последната е най-често срещаното административно наказание – глоба.

Честотата на налагане на възпитателните мерки, подредени по родов признак, има следния вид: мерки за подкрепа/въздействие – 44,5%, безродови – 42.9%, смесени – 5.5%, възстановителни – 4.7%, мерки за контрол – 2.4%¹¹⁷.

Изнесените данни навеждат към извода, че с най-голямо практическо значение са мерките: предупреждение¹¹⁸; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател; поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, със задължение за полагане на засилени грижи; задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението. Докато най-висока относителна тежест има групата на мерките за подкрепа. Този извод притежава особено важно методологическо значение, защото те могат да се определят като класически възпитателни мерки. Очевидно е, че освен науката и практиката припознава в тях най-целесъобразното съдържание, което е достатъчно надежден критерий за ефективността им.

В заключение на настоящата разработка, могат да бъдат направени някои конкретни изводи и препоръки. Като най-важно предложение може да се изведе изграждането в закона на две самостоятелни системи от мерки – възпитателни и ограничителни. По този начин, освен по-голяма научна прецизност, ще се постигне по-добър практически резултат, както и пълно съответствие с чл. 1 от ЗБППМН, който очертава границите и задачите при неговото действие. Първите следва да се прилагат винаги, а техният брой и вид да се определя от прилагания орган. В тяхното съдържание трябва да се включват изключително социални дейности и възпитателна работа с малолетните и непълнолетните.¹¹⁹ Вторите следва да намират приложение единствено при „абсолютна необходимост“ – ако вероятността да се извърши ново противообществено деяние е голяма, а неговото естество може да доведе до особено негативни последици. Освен това те трябва да се прилагат само заедно с възпитателни мерки, за да постигнат целения комплексен резултат.¹²⁰ „Възпитателните“ мерки с възстановителен характер е редно да бъдат премахнати от ЗБППМН. Такъв подход законодателят не използва в много случаи на извършени престъпления от пълнолетни лица, а по отношение на непълнолетните е особено икономичен.¹²¹ Целта на ЗБППМН е да ограничи противообществените прояви, както и да социализира и възпитава непълнолетните. Възстановителният елемент трябва да остане прерогатив на наказателната и гражданската отговорност.

Основният принцип, който трябва да се спазва при реализирането на възпитателните мерки, е договорният. Малолетните и непълнолетните трябва да имат възможност да участват по подходящ начин при определяне на вида, съдържанието и начина на прилагане на социалните дейности и възпитателната работа, в които ще бъдат включени. По този начин те ще имат възможност да влияят върху тях, което би довело до доброволното и пълноценното им участие, а това неминуемо ще рефлектира положително и върху постигнатите резултати. Административният (принудителният) метод при осъществяването на такива дейности е доказал по-ниската си ефективност, затова е препоръчително да не бъде водещ.

Законодателният подход при налагането на възпитателни мерки за извършени административни нарушения е удачно изцяло да се ревизира. Разликата между престъпленията и административните нарушения е сериозна, което изисква определянето на техните възможни последици да се подчинява на различни принципни положения. За

¹¹⁷ Интересен факт е, че при индивидуализиране на наказанието пробация се наблюдават много близки стойности на прилагане на пробационната мярка „ограничения в свободното придвижване“.

¹¹⁸ Това се дължи изцяло на възприетия подход при определяне на мерките – да се започва винаги с най-леката възпитателна мярка.

¹¹⁹ Логично е да се задълбочи подходът, при който на прилагания орган се предоставя възможност да определя в голяма степен съдържанието на налаганите мерки. Така на преден план ще излезе индивидуалния подход, който обикновено дава по-добри резултати от нормативисткия.

¹²⁰ Тези мерки е по-удачно да се уреждат изцяло от закона, тъй като засягат съществено правата и интересите на малолетните и непълнолетните, което превръща всеки друг начин за определянето им в особено рисков.

¹²¹ Възстановителните мерки е оправдано да се предвиждат по отношение на родителите или на лицата, които ги заместват.

маловажни случаи на административни нарушения, извършени от непълнолетни, те трябва да бъдат освобождавани от налагане на административно наказание без да им се налагат възпитателни мерки. Възпитателните мерки трябва да са приложими *de lege ferenda* за всички случаи на административни нарушения, извършени от непълнолетни (без маловажните), с което изобщо да се изключи възможността за тяхното административно наказване – изразяващо се почти винаги с налагане на неефективното наказание „обществено порицание“. По този начин ще се постигне и ясно разграничение между правните последици на престъпленията и административните нарушения, които са извършени от непълнолетни лица.

На преценка трябва да бъде подложен и подходът, възприет за случаите на противообществени прояви, които противоречат на морала и добрите нрави. За тях следва *de lege ferenda* да са приложими само мерки с подкрепящ характер. Никакво друго въздействие при такъв тип деяния не може да бъде определено като правилно, справедливо и целесъобразно.

REFERENCES

1. Aidarov, I. *Kriminologiya*, S., 2002
2. Girginov, A. *Nakazatelno pravo, obshta chast*, S., 2009
3. Gruev, L. *Sanktsionnata sistema po bŭlgarskoto nakazatelno pravo*, S., 1997
4. Lazarov, K. *Prinuditelni administrativni merki*, S., 1981
5. Margaritova-Vuchkova, S. *Vŭzpitatelni merki za maloletni i nepalnoletni pravonarushiteli*, S., 2011
6. Meranzova, YU. *Zakonodatelstvo i kompetentni institutsii v oblastta na preventsiyata na protivooobshtestvenite proyavi na maloletni i nepalnoletni*, sp. *Zatvorno delo*, 1/2006, 47-55
7. Nenov, I. *Nakazatelno pravo na RB – obshta chast*, S., 1992
8. Stankov, B. *Kriminologiya – teoretichni osnovi*, Varna, 2005
9. Stoïnov, A. *Nakazatelno pravo, obshta chast*, S., 1999
10. Traïkov, Z. *Nakazatelno-izpalnitelno pravo*, S., 2007
11. Khinova, T. *Osvobozhdavane ot nakazatelna otgovornost spored bŭlgarskoto nakazatelno pravo*, S., 1992
12. Shopova, P. *Probatsiyata. Nakazatelno-praven i kriminologichen analiz*, Ruse, 2006
13. Shopova, P. *Osnovi na prilozhnata kriminologiya*, Pleven, 2015
- 14 <http://www.nsi.bg>